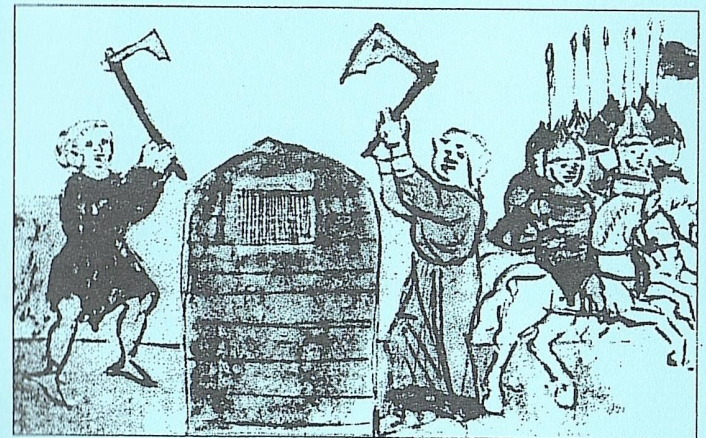

Павло Кравчук

Становлення
інституту позбавлення волі
в Давньоруській державі
Історико-правовий нарис

Запоріжжя
2009

Павло Кравчук

Становлення
інституту позбавлення волі
в Давньоруській державі

Історико-правовий нарис

Запоріжжя
2009

Автор:

Кравчук Павло Павлович – начальник сектору соціально-виховної та психологічної роботи управління ДДУ ПВП в Запорізькій області

На обкладинці – Звільнення князя Всеслава Полоцького із ув'язнення у 1068 р. (мініатюра Радзивілівського літопису).

Кравчук П.П.

Становлення інституту позбавлення волі в Давньоруській державі: Історико-правовий нарис. – Запоріжжя: ССВПР УДДУ ПВП в Запорізькій області, 2009. – 28 с.

Становлення інституту позбавлення волі в Давньоруській державі

Еволюція родоплемінної організації, внаслідок якої члени общини позбувалися первісної взаємозалежності, призвела до появи не лише надплемінних, фактично протодержавних органів влади, а й до ширшої соціальної стратифікації, що із плином часу визначатиме рамки індивідуальної свободи за станово-майновим принципом.

Нова соціальна реальність конструктивно вплинула на подальший розвиток форм державного управління, що, попри відому історичну строкатість, були однаково зорієнтовані на забезпечення домінування у межах певної території із населенням, маючим оригінальні соціально-етнічні інтереси.

Інструментом територіального домінування стала не пов'язана із традиційним первісним ладом сила, чия незалежність від общинного елементу витворювала нову конфігурацію відносин владарювання. «В чем состоит, главным образом, эта сила? – запитував себе Ульянов-Ленін і слідом за Енгельсом повторював. – В особых отрядах вооруженных людей, имеющих в своем распоряжении тюрьмы и прочее» [25, С.9]. Це той рідкий випадок, коли із лідером більшовиків в цілому можна погодитись.

Так, тюрми є ровесниками держави. Вони забезпечили функціонування одного з елементів апарату державного примусу – практики позбавлення волі, що мала надстановий характер і постала як відповідь на питання стосовно можливості «мирного» упокорення населення.

Перші письмові повідомлення щодо практики позбавлення волі у Давньоруській феодальній державі походять із Саксонії. Латиномовна «Хроніка» мерзебургського єпископа Титмара згадує про поміщення Володимиром Святославичем, кожного до окремої в'язниці («*et in singulari custodia*»), сина Святополка, його дружини-польки та колобжегського єпископа Рейнберна, який прибув на Русь разом із Володимировою невісткою – донькою польського князя Болеслава [10, С.859; 22, С.318-319].

Переконаливою є думка, що Святополк Володимирович потрапив до в'язниці («*in carcere posito*») через політичну гру проти батька [10, С.859; 18, С.342]. У небезпечних задумах Святополка активно підтримувало пропольське оточення, а тому разом із старшим Володимировичем було позбавлено волі його дружину та єпископа Рейнберна.

Ув'язнення доньки стало для Болеслава очевидним викликом і в 1013 році він у союзі із печенігами вирушає походом на Русь, внаслідок чого було розорено, за словами автора «Хроніки», «*більша частина цієї країни*» [22, С.322-323].

Титмар Мерзебургський працював над своїм твором у період з 1012 по 1018 рік, коли сталося багато з тих подій, що згадуються ним у контексті княжіння Володимира Святославича, зокрема, епізод із покаранням Святополка та польської княжни.

Вітчизняні джерела не містять таких ранніх і водночас близьких до подій, що описуються,

Становлення інституту позбавлення волі в Давньоруській державі

повідомлень про практику позбавлення волі в Давній Русі.

Найстарша літописна стаття з цього приводу стрічається в Повісті врем'яних літ під 1035 роком, коли йдеться про ув'язнення великим київським князем Ярославом Володимировичем свого брата Судислава: «*В то же лѣто всади Ярославъ Судислава въ порубѣ, брата своего, Плесковѣ; оклеветаны к нему*» [6, С.106].

За гадкою історика Петра Толочка, дана акція ув'язнення відбулася через політичні мотиви і певним чином стверджувала єдиноосібне верховенство Ярослава на землях Київської Русі [32, С.76].

Вчені розходяться у своїх поглядах на місце ув'язнення імовірного супротивника київського князя. П. Толочко схиляється до думки, що псковський князь Судислав був посаджений до порубу в Києві [32, С.76]. Натомість джерелознавець Володимир Кучкін вважає місцем тримання Судислава Псков (літописний Плесковѣ), де князь, на думку дослідника, провів в ув'язненні усі 24 роки, доки його не звільнили після смерті батька сина Ярослава – Ізяслав, Святослав, Всеволод [24, С.26].

Позиція П. Толочко видається більш переконливою, адже тримати політичного супротивника було доцільніше на відстані протягнутої руки. Саме це мали на увазі дружинники Ізяслава Ярославовича, коли радили своєму князеві вбити під час виступу киян у 1068 році ще одного відомого

бранця – полоцького князя Всеслава Брячеславовича, – якого за наказом Ізяслава було «всадиши и в порубѣ съ двѣми сынѣнома» [6, С.118, 120].

Через контекст князівських усобиць Повість врем'яних літ цілком певно донесла назву одного з видів давньоруських місць ув'язнення. З вищенаведених фрагментів цієї пам'ятки початку XII ст. зрозуміло, що часто місцем тримання бранців був поруб.

Етимологія даного слова свідчить про спорідненість будови в'язниць-порубів зі звичною зрубною архітектурою давньоруських міст. Однак суттєвою відмінністю таких в'язничних будівель було їх заглиблення у ґрунт, про що можна здогадатися зі слів звільненого киянами князя Всеслава Полоцького: «о кресте честный! понеже к тобѣ вѣровахъ, избави мя отъ рова сего» [6, С.121].

Порубне ув'язнення в смислі загальної практики позбавлення волі ще не є елементом апарату державного примусу. Воно постало як спеціальний інструмент репресії у міжкнязівських стосунках, обтяжених переконливою потребою подальшої християнізації Русі.

Останнє заперечувало демонстрацію політичної зверхності шляхом простої страти й зумовило поширення вишуканіших способів усунення суперників [29, С.141]. Іноді в дусі візантійських василевсів.

На думку спадають сумні наслідки ув'язнення для князя Ігоря, який, через гостру політичну боротьбу за київський стіл чернігівських Ольговичей та нащадків Мономаха, у 1146 році був запроторений Ізяславом Мстиславовичем до переяславського порубу, звідки мусив благати великого князя фактично про збереження собі життя: «се и боленъ есмь велми, и не чаю собѣ живота» [6, С.239]. Ігор Ольгович розхворівся у порубі так, що після звільнення «до осьмого дни толко ему Богъ душу вороти» [6, С.239].

Попри таку дієвість, репресивна функція порубного ув'язнення, як правило, не поширювалася далі міжкнязівських усобиць. Державний примус серед широких народних мас у частині практики позбавлення волі дістав якісно іншої, більш дешевої та небезпечної водночас, організації – погребне ув'язнення.

Якщо поруб являв собою хоч і не бездоганну, але спеціально збудовану для тримання людей, споруду, то погреб, без перебільшення, міг бути звичайною ямою, що перекривалася накатом, засипаним землею. У такому вигляді, за гадкою медієвіста Миколи Вороніна, ця земляна тюрма мала нагадувати відому археологічній науці зрубну могилу [17, С.26].

Перші літописні згадки про погребне ув'язнення стрічаємо у статті під 1068 роком, коли «людье Киевѣстии», обурені неспроможністю князя Ізяслава Ярославовича чинити організований спротив половцям, вирішують «пойдемь, высадимь дружину

ис погребя» [6, С.120]. Цікаво, що історики і досі сперечаються кого мав на увазі під «дружиною» літописець [13, С.30-32]. Однак, без сумніву, її звільнення відповідало інтересам тих, кого у літопису названо «людье Киевьстии», а це елемент широкий, демократичний, який міг «и створивше вЪче на торговищи, и рѣша послашесе ко князю» [6, С.120].

Силою народного виступу «дружина» була звільнена із земляної в'язниці. Її свобода вже певним чином мала насторожити великого князя. «Се зло есть», – попереджало його найближче оточення і не дарма. Одразу після звільнення «дружини» було висаджено з порубу політичного супротивника Ізяслава – полоцького князя Всеслава Брячеславовича, який заступив Ярославового сина на київському столі [6, С.120-121].

Це хрестоматійний приклад для розуміння механізму народного виступу в давньоруських містах. В ході боротьби за свої інтереси, освячені давнім вічовим укладом, народні маси виражають накопичене невдоволення на одіозних елементах нового, державного, порядку – в'язницях, де, як вірно гадає демократична більшість, тримаються опоненти князів-державців, а «ворог мого ворога – мій друг». Гадаймо, в'язниці ще не стали інструментом суто карної розправи і в них не зосереджувалися одні лише відверті розбійники.

Одержавлене життя народних мас тісно переплелось з практикою позбавлення волі, що

привчала широкі верстви до громадянської покори у спосіб достатньо економної репресії: без калічення або неприкритого убивства, схваленого державою. В історіографії це навіть дістало певної оцінки, яка дала нам привід для глибшого аналізу практики позбавлення волі в києворуський період.

* * *

Російський історик Сергій Соловйов свого часу висловив побіжну думку про громадський характер місць ув'язнення в давньоруських містах: «Из общественных зданий в городе памятники упоминают о тюрьмах или погребях...» [31, С.40]. Важко сказати, що саме мав на увазі видатний вчений ХІХ століття. Або він намагався підкреслити роль місць ув'язнення як обов'язкового інтер'єрного елемента у житті громад давньоруських міст, або просто за умовчанням визнавав певну суспільно важливу функцію тюрем-погребів.

Добре ознайомлений із джерелами Соловйов, імовірно, в однаковій мірі погодився б з обома твердженнями. Для підкреслення ординарного характеру практики позбавлення волі у міському житті, історик посилається на опис чудес святих Бориса і Гліба, поміщений у пам'ятці ХVІ століття «Книга степенна царского родословия», чийм укладачем вважається духовник Івана Грозного Андрій-Афанасій [14, С.243; 15, С.306; 34, С.46-47]. Соловйов наводить фрагмент про невинне ув'язнення

в погребі двох мужів, які через силу молитви братам страстотерпцям дістали свободи [31, С.40].

«Сказання про святих Бориса та Гліба», що увійшло до складу «Степенной книги», прямо викриває практику погребного ув'язнення як елемент державного примусу широких народних мас. Можливо, через це Соловйов в контексті громадського життя мало відрізняв поняття тюрми від погребу.

Серед агіографічних творів борисоглібського циклу зі «Сказанням» за старшинство може сперечатися лише «Читання про Бориса та Гліба» диякона Києво-Печерського монастиря Нестора. Обидва твори виникли наприкінці XI – початку XII століття на основі літописних заміток та записів Борисоглібської церкви у Вишгороді [33; 28].

Якщо у Несторовому «Читанні» сюжет про визволення ув'язнених мужів з погребу відноситься до часів правління Ярослава Володимировича (1019 – 1054), то у «Сказанні» ці події відбуваються за княжіння Святополка Ізяславовича (1093 – 1113), чия фігура ніби уособлює для автора «Сказання» соціальну несправедливість.

В обох творах сюжет з ув'язненими підпорядкований стилістичним особливостям авторського викладу. У «Читанні» простежується намагання уникати зайвих фактів та відповідати суворим нормам візантійської агіографії [11, С.Х-ХІ]. Натомість у «Сказанні» часто згадуються конкретні деталі відомих історичних подій, що на тлі порушеної

у творі соціальної проблематики дало підстави казати Сергію Бугославському про перші паростки історико-публіцистичного жанру [11, С.IX].

Та, як не дивно, саме у Несторовому «Читанні» знаходимо більш рельєфне зображення давньоруського судочинства [9, С.1-72; 12, С.200-201]. Старійшина міста, осудивши двох мужів, саджає тих до погребу. Мужі, розкаявшись «*о первом согрешеньи своем*», звернулися молитвою «*во едину мощь*» до святих феодалів Бориса і Гліба. Брати страстотерпці урочисто з'являються на конях «*и отрока пред ними свѣщю держаща*». В нагороду за розкаяння святі звільняють мужів з погребу. Старійшина-суддя, дізнавшись від сторожі про чудесне звільнення, призиває мужів «*хотя истѣ слышати от нихъ*». Осягнувши диво, суддя відпускає колишніх в'язнів «*съ миромъ*» та сповіщає про чудо у земляній «*оузници*» Ярослава Володимировича. Наприкінці опису чуда з ув'язненими Нестор вказує, що так само святі князі Борис і Гліб звільняли багатьох закованих у залізо та посаджених до погребів «*на всихъ мѣстехъ*». За слухним зауваженням Д. Абрамовича, мораль розповіді Нестора проста: «*суд в об щем прав, наказание – средство для покаяния, покайтесь и помолитесь Борису и Глебу, и судьи отпустят вас с миром*» [17, С.28].

Для нас в цій історії головне, що в контексті судочинства XI століття практика позбавлення волі є для автора «Читання» доволі звичним і поширеним явищем. Сюжет із чудесним звільненням прямо вказує

на ув'язнення в погребі як на вид санкції або складову санкції, яка застосовувалася посадовими особами («старійшина міста»), наділеними судовою владою.

Дещо інше значення ув'язненню в погребі надається автором «Сказання». Тут сюжет із чудесним звільненням є інвективою несправедного правління Святополка Ізяславовича. Великий князь у скорому порядку, за наклепом («*послуша облыгающих*»), ув'язнив в погребі двох мужів, чие спасіння святими братами мучениками застерігало Святополка від подальшого свавілля: «*Нъ аще ся сего не покаеши, ни останеши, сице творя, то весто ти буди, яко съблюдаяся пребывай, ада не избудеши*» [7, С.83/84; 12, С.166-167].

У цій частині «Сказання», на думку М. Вороніна, відбилася гострота питання несправедливості княжого суду, що дуже бентежило народні маси на початку XII століття [17, С.30, 53].

Окреслена думка не оригінальна [11, С.134]. Але вона логічно підштовхує нас до розгляду практики позбавлення волі у правовій площині.

* * *

Цікавим способом простежити закріплення загально визнаних приписів ув'язнення, його інституалізацію, є поставлене руба питання про взаємовідношення практики позбавлення волі із давньоруським судочинством.

Якщо ув'язнення було одним з різновидів офіційних санкцій, то має бути і певна форма

Становлення інституту позбавлення волі в Давньоруській державі

закріплення цього. Коли ж ув'язнення не згадується у писаному праві як вид або складова судової розправи, то слід припустити функціональну обмеженість або спеціальне призначення давньоруського законодавства, що з певних причин не зважало на доволі поширений вид репресії.

Коротка та Пространна редакції Руської Правди не містять жодних посилань на практику позбавлення волі, що наврядчи є приводом сумніватися у численних літописних згадках про ув'язнення відомих історичних осіб.

Так само пам'ятка германського середньовіччя Баварська Правда не знає санкції у вигляді позбавлення волі, однак для авторів цього кодексу очевидним є смисл тюремного ув'язнення («*custodiam*») як засобу позаекономічного примусу [1, С.276]. Про це йдеться лише у одному з близько трьохсот артикулів Баварської Правди, що, тим не менше, яскраво підкреслює і сам характер писаного права доби раннього середньовіччя, і роль практики позбавлення волі в тогочасному суспільстві.

Писаний закон укладався передусім для ефективного провадження фіскальної політики. Один з артикулів, доданих Карлом Великим до Баварської Правди, каже прямо: «Якщо хтось порушує владні настанови, має сплатити композицію» («*Ut bannum ipsius quislibet intruperit, componere debeat*») [1, С.286 (243)].

У такий спосіб державне врядування набувало постійне джерело доходів, які разом з іншими

феодалними зборами мали покривати видатки на утримання владного апарату на певній території.

Впорядкування норм визиску відповідало інтересам як простонародного елементу, так і князівської верхівки, що діставала можливість зменшувати зловживання із боку урядників та викликану цим соціальну напругу. Із цим погоджується самобутній дослідник давнього права Л.В. Мілов, що висунув припущення про конкретно-історичну передумову укладання Руської Правди. За його думкою, мова має йти про невдалу правову реформу Володимира Святославича, який запровадив норми візантійської Еклоги на давньоруському ґрунті та замінив віри і продажі на фізичні покарання, чим зруйнував систему судових штрафів, що покривала визначну статтю держаних видатків: в буквальній літописній інтерпретації – «на конихъ и на оружьи» [6, С.87].

Зрозумілі огріхи реформи змусили Володимира вернутися до старого порядку («по строенью д'бдню и отню»), внаслідок чого, за словами Л.В. Мілова, «создалась ситуация неопределенности, дававшая почву для своеволия в практике наказаний со стороны тиунов и волостелей (ведь недолгий, но все же порядок был нарушен!)» [27, С.214]. Як відповідь на цю ситуацію невизначеності і постала, за логікою Мілова, Ярославова Правда, що водночас із низкою архаїчних норм закріпила економічно важливу та прогресивну

для ранньофеодальної держави систему судових штрафів.

Жорстке переплетіння фіскальної політики із судочинством, зрештою, пояснює чому Руську Правду часто необґрунтовано відносять до вичерпного статуту давньоруських цивільних кар, тоді як її головним завданням, нарівно з іншими середньовічними Пrawdами (Аламаннською, Баварською тощо), було встановлення «правильного миру», коли нові феодальні порядки діставали офіційної санкції, а злочини серед підданих оберталися для держави джерелом доходів. Для цих економічних за суттю законів справедливе покарання чи, як виразився Василь Ключевський, «моральний мотив» не становив інтересу [23, С.247]. Вони переймалися утвердженням феодальної власності, а також князівської юрисдикції в смислі виключного права на призначення і збір композиції (штрафу за злочин).

Повчальним в цьому плані є зауваження класика історії права Михайла Владимірського-Буданова, який одним з перших розгледів обмеженість князівської нормотворчості в ранньофеодальній Русі: «На законодательной деятельности наших князей не будем настаивать, ибо в древнейшее время вообще господствовало обычное право. Князья могли издавать только такие предписания, которые касались порядков управления, главным образом, финансового» [16, С.18].

Ключовою ідеєю у даному розумінні князівської нормотворчості є заперечення поширеності

у давньоруських законодавчих пам'ятках приватної композиції, коли штраф за злочин безпосередньо виплачувався потерпілій стороні. В різних редакціях Руської Правди мало зрозуміло, кому саме виплачувався штраф, однак відомий порівняльний аналіз норм Руської Правди та Мирної грамоти Новгороду з німцями від 1195 року переконливо доводить, що віри і продажі були судовими зборами у державну скарбницю [16, С.21-22]. Останнє не виключає відрахувань потерпілій стороні, але обсяг компенсаційних виплат залишається предметом давнього наукового спору [21, С.37-50].

Така система фінансових зборів з населення, попри свою прогресивність для ранньофеодальної держави, мала два суттєві недоліки. По-перше, в багатьох випадках потерпілому було простіше, а часом і вигідніше, притягти до відповідальності порушника на основі норм звичаєвого права у позасудовому порядку. По друге, наврядчи можна було сподіватися, що віри та продажі сплачуватимуться з доброї волі і так вчасно, як цього вимагатимуть князівські урядники, хоча б відповідачем у кінцевому підсумку і виступала громада (верв).

Частково наше перше міркування підтверджує норма Руської Правди щодо обмежень, визначених для приватної розправи над злодієм (КП, 38; ПП, 36 (37)) [8, С.4, 10 (25)]. Аналогічні норми характерні і для Баварської Правди (БП, IX, 5, 16), що також свідчить про оформлення князівської юрисдикції у жорсткому

протистоянні з нормами звичаєвого права [1, С.264-265].

Із тим, для Давньоруської держави IX – початку XI століття справедливою залишається теза Михайла Свердлова: *«устный закон продолжал быть основным источником права великокняжеского суда»* [30, С.23].

Порушуючи наступну проблему князівського судочинства, власне, проблему готовності населення вчасно і у повному обсязі сплачувати віри та продажі, зауважимо, що у цій напасті феодальна Русь була не самотньою.

Знаний дослідник історії варварських королівств Г.М. Данилова виділяла це питання і для франкської держави, де сплата судових штрафів у королівську скарбницю здійснювалася за підтримки військового компоненту. Інакше належні вимоги уповноважених посадовців не мали б жодного значення. *«Их просто никто не стал бы выполнять добровольно»*, – резюмувала Галина Данилова [20, С.218].

Повністю поділяючи думку дослідниці, мусимо додати наступне. Недешеві в утриманні військові загони у випадку виконавчого провадження мали іншу, значно економнішу альтернативу, – ув'язнення, яке хоч і здійснювалося за допомогою сили, проте не вимагало періодичного тиску у вигляді адміністративно-військових акцій залякування державного боржника (і далеко не одного). Більше того, коли відповідачем виступала уся верв, несподівані ускладнення могли призвести до реальних втрат серед

князівських урядників. Звідси обґрунтоване намагання Правди Ярославичів захистити високою вірою життя огнищанина, князівського під'їзного та тивуна (КП, 18-21) [8, С.3].

Значно простіше було запроторити державного боржника в тяжкі умови ув'язнення, звідки він міг вийти лише після повної сплати своїх фінансових зобов'язань. Якщо ж ані його рідня, ані громада не бачили можливості допомогти у виплаті судового штрафу, то, очевидно, держаний боржник або вмирав в спеціально організованих умовах ув'язнення, або приймав особисту залежність від князя.

Ось чому нестерпність князівського правосуддя викривається у «Сказанні про святих Бориса та Гліба» саме через сюжет із погребним ув'язненням. Для сучасників це була зрозуміла інвектива, адже така практика позбавлення волі, за свідченням іншої пам'ятки борисоглібського циклу, була поширена «на всихъ мѣстехъ» [9, С.1-72; 12, С.200-201].

Та й не треба забувати, що у Баварській Правді тюремне ув'язнення виступає виключно як засіб позаекономічного тиску, а це не могло бути новиною для феодальної Русі, чії перші писані закони містять багато аналогій із германськими Правдами [30, С.21-22].

Утім, вітчизняні джерела вказують і на інший можливий механізм гарантування судових зборів (викупів, штрафів) – це загроза смерті через повішання. Дізнаємося про таку практику із життя

преподобного Григорія Чудотворця, яке увійшло до складу Києво-Печерського Патерика, пам'ятки XIII століття. [4, С.221].

Епізод із удаваним викупом шибеника у житті преподобного Григорія достатньо артикульований. Певним чином він витісняє на другий план менш виразну, однак прикметну згадку про практику ув'язнення, що, за спостереженням В.О. Ключевського, також постає у творі як вірний спосіб стягування державних композицій [23, С.244].

У житійному оповіданні це відбувається навіть тоді, коли потерпіла сторона відмовляється від карного переслідування злочинця [4, С.218].

Висновок один. Практика позбавлення волі у Давньоруській феодальній державі була досить поширеною і в своїй основі забезпечувала, нарівно із об'їздами вірників, фіскальну складову давньоруського судочинства, що зовсім не виключало застосування ув'язнення в інших цілях.

Окремі дослідники схиляються до думки, що ув'язнення провадилося навіть у порядку виконання такого покарання, як поток і розграбування [26, С.34]. Для підтвердження цієї тези наводився приклад із поразкою в 1146 році Ігоря Ольговича, якого князь-переможець ув'язнив в засланні, після чого «розъграбиша Кияне съ Изяславомъ домъ дружини Игоревы» [6, С.233].

Так чи інакше, практика позбавлення волі стала потужним інструментом не лише у сфері карного

переслідування та у феодальних сутичках. Вона сприяла утворенню системи державного управління, коли стихії первісної демократії народних мас, які до останнього трималися звичаєвих приписів, був протиставлений безжалюгідний апарат примусу та приборкання, важливу частину якого складало ув'язнення, що набуло в конкретно-історичних умовах Давньоруської держави порубного та значно тяжчого погребного характеру.

Вже з XI століття спостерігається невдоволення народних мас жорсткими формами ув'язнення.

Неприхована критика довільного застосування практики позбавлення волі проникла навіть до агіографічних творів, автори яких мусили зважати на домінуючі серед пастви настрої.

Давньоруські в'язниці дійсно стали знаряддям свавілля князів-державців та їх урядників, але водночас вони забезпечили і засвоєння населенням прогресивних настанов державного співжиття.

Не можна погодитися із думкою про ранньофеодальну Русь як державу, позбавлену усталених механізмів примусу [35, С.23]. Навпаки, ці механізми надто обтяжували життя народних мас, що яскраво засвідчили найстарші твори борисоглібського циклу.

Неприятність демократичного елемента до нових інститутів влади позначилася і на відомих нам виступах міського населення, яке найгостріше відчувало усі прояви «княжої милості», особливо, у

справі суду. Виступ киян у 1113 році відзначився вельми жорсткою позицією саме до провідника княжого судочинства: «*Кияни же разьграбиша дворъ Путятинъ тысячьского*» [6, С.198].

У позасудовій сфері механізм державного примусу часто обтяжувався мотивом переслідування політичних опонентів та угамування норовливих підданих, що не завжди обходилося без людських втрат. Так у 1161 році київський князь Ростислав Мстиславович, невдоволений позицією Новгородців відносно великокнязівських ставлеників – своїх синів, – «*повелѣ изоимати Новгородци и уметати ѣ у Пересѣченський погребѣ, и въ одну ночь умре ихъ 14 мужи*» [6, С.350].

Швидкість, із якою князі-державці опанували нові засоби «мирного» упокорення, широкий спектр застосування цих засобів та їх очевидна небезпечність мусили, врешті-решт, призвести до об'єктивної потреби в регламентації наявних форм державного примусу.

Перша відома нам спроба упорядкувати, а точніше обмежити, використання найтяжчої погребної форми ув'язнення, пов'язана зі сферою міжнародної торгівлі. Взаємовигідний товарообмін між німецькими містами та Новгородом, з огляду на своє виняткове значення, передбачав низку імунітетів для торгових представників обох сторін. Одним з таких імунітетів, за Мирною грамотою 1195 року, була заборона погребного ув'язнення: «*Нѣмчина не сажати*

въ погребѣ Новѣгородѣ, ни Новгородца в Нѣмцѣхъ» [2, Ів; 5, С.93].

Пізніше у 1229 році схожу норму було закладено у Договір Смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою, Готландом та Німецькими містами. За цим договором давньоруська практика погребного ув'язнення дорівнювала германській дибі. Фактично сторони дійшли згоди щодо найбільш небезпечних із поширених у них санкцій, яких слід було уникати відносно торгових представників.

Альтернативою погребному ув'язненню у договорі виступає заковування у залізо: «аже не боудѣтѣ пороукы, то оу жельза оусадить» [3, С.97].

Входження у писане право норм, присвячених особливостям застосування окремих видів ув'язнення, свідчить про остаточне оформлення інституту позбавлення волі як звичного інструменту державного примусу. Форми та характер даного інструменту сучасникам були добре відомі, а тому вони вже відчували допустимі межі його застосування, що і викликало наприкінці XII – у першій третині XIII століття появу відомих новел про погребне ув'язнення в міжнародно-договірній практиці Давньої Русі.

Джерела та література

1. «Баварская Правда» в русском переводе // Данилова Г.М. Аламанское и баварское общество VIII и начала IX в. – Петрозаводск: Издательство «Карелия», 1969. – С.245-287
2. Грамоты, касающіяся до сношеній Сѣверо-Западной Россіи съ Ригою и Ганзейскими городами, въ XII, XIII и XIV вѣкѣ / Найдены въ Рижскомъ Архивѣ К.Э. Напьерскимъ. – СПб.: Археографическая комиссія, 1857. – 28 с.
3. Договоръ Смоленскаго князя Мстислава Давидовича съ Ригою, Готландомъ и Нѣмецкими городами 1229 // Христоматія по исторіи русскаго права. Составилъ М. Владимірскій-Буданов. – К.: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1876. – Вып.1. – С.94-107
4. Житія и подвиги святыхъ Киево-Печерской Лавры. – Мн.: Свято-Елисаветинский монастырь, 2003. – 496 с.
5. Мирная грамота Новгородцевъ с Нѣмцами 1195 // Христоматія по исторіи русскаго права. Составилъ М. Владимірскій-Буданов. – К.: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1876. – Вып.1. – С.89-93.
6. Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей. Лѣтопись по Ипатскому списку. – СПб.: Изданіе Археографической комиссіи, 1871. – Т.II. – IX + 616с.
7. Сказанія о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ. Сильвестровскій списокъ XIV вѣка. Издавъ И.И. Срезневскій. – СПб.: Императорское археологическое общество, 1860. –XXVI + 90 + 147 с.

8. Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій / Издалъ Н. Калачовъ. – Издание четвертое. – СПб.: Типографія М.М. Стасюлевича, 1889. – 51 с.
9. Чтение о житии и о погоублении и о чудесѣхъ святоую и блаженоую страсготерпцю Бориса и Глѣба // Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ. – январь-мартъ 1859 г.. – Кн.1. – С.1-72
10. Thietmari chronicon a. 919–1018. edente V. Cl. loh. M. Lappenberg I. U. D. rei publicae Hamburgensis tabulario Tab. V // Pertz G. H. Annales, chronica et historiae aevi Saxonici. – Hannover: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1839. – С.723-871.
11. Бугославский С.А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе: Историко-литературное исследование. Издание подготовлено Н.В. Пак. – СПб.: Византинороссика, 2005. –XVIII + 252 + VI с.
12. Бугославський С. Пам'ятки XI – XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба. – К.: Всеукраїнська академія наук, 1928. – XXXIII + 206 с.
13. Быков А.А. Новгородское войско XI-XV веков: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (на правах рукописи). – Великий Новгород: НГУ им. Ярослава Мудрого, 2006. – 318 с.
14. Васенко П.Г. «Книга степенная царского родословія» и ея значеніе въ древнерусской исторической письменности. – СПб.: Типографія И.Н. Скороходова, 1904. – Ч.1. – 260 с.

15. Васенко П.Г. Кто былъ авторомъ «Книги степенной царского родословія» // Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія. – декабрь 1902 г. – Ч.СССXXXIV. – С.289-306.
16. Владимірскій-Буданов М.Ф. Русская Правда. – К.: Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира, 1911. – 24 с.
17. Воронин Н.Н. «Анонимное» сказаніе о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // Труды Отдела древнерусской литературы. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – Т.ХІІІ. – С.11-56.
18. Данилевскій И.И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.). – М.: Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
19. Данилова Г.М. Аламаннское и баварское общество VIII и начала IX в.. – Петрозаводск: Издательство «Карелия», 1969. – 295 с.
20. Данилова Г.М. Возникновение феодальных отношений у франков VI –VII вв.. - Петрозаводск: ГИЗ КАССР, 1959. – 260 с.
21. Депп Ф. О наказаніяхъ, существовавшихъ въ Россіи до царя Алексѣя Михайловича. – СПб.: Типографія Карла Крайя, 1849. – 97 с..
22. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А. Мельниковой. – М.: Логос, 1999. – 608 с..

Кравчук П.П.

23. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т.1. Курс русской истории. Ч.1 / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1987. – 430 с.
24. Кучкин В.А. «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения 60-х годов XI века // Вопросы истории. – 1985. – № 11. – С.19-35.
25. Ленин В.И. Государство и революция. – М.: Политиздат, 1979. – 160 с.
26. Лукин П.В. «Поточи Мьстиславъ Полотський князь». Об одной из форм наказания в Древней Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. - №1. – С.20-35.
27. Милов Л.В. Легенда или реальность? (О неизвестной реформе Владимира и Правде Ярослава) // Древнее право. – 1996. - №1. – С.201-220.
28. Ранчин А.М. О статье А.Н. Ужанкова «Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2002. - № 3. – С.110-114.
29. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI – XIII вв. – М.-Л.: Наука, 1966. – 240 с.
30. Свердлов М.Б. Правовой обычай и закон в формировании системы феодального права в Киевской Руси // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования, 1987 год. – М.: Наука, 1989. – С.19-26.

Становлення інституту позбавлення волі в Давньоруській державі

31. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. 1054 – 1462. Кн.II. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: Фолио, 2001. – 944 с.
32. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
33. Ужанков А.Н. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2000. - № 2. – С.28-50; 2001. – № 1 (3). – С.37-49.
34. Усачев А.С. Личность составителя Степенной книги // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – № 2. – С.34-47;
35. Чебаненко С.Б. Воздействие княжеской власти на общинные институты и процессуальные действия в сфере разрешения конфликтов в домонгольской Руси (XI – начало XIII в.) // Вестник удмуртского университета. История и филология. – 2008. – Вып.2. – С.17-31.

